

CUMHURİYET ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Sanat Tarihi Anabilim Dalı

KAYA ÜSTÜ RESİMLERİNDE TÜRK İZLERİ

Ayşe AYGÜN DİKBAŞ

Sivas

Mayıs 2017

İÇİNDEKİLER

BÖLÜM I.

I.I TÜRK KAYA RESİMLERİNİN GENEL ÖZELLİKLERİ.....1

BÖLÜM II.

II.I ORTA-ASYA TÜRK COĞRAFYASINDA YER ALAN KAYA

RESİMLERİ.....2

II.I.I Rusya Lena Kaya Resimleri.....2

II.I.II Azerbeycan Bakü.....3

II.I.III Moğolistan Gobi Çölü.....4

II.I.IV Kırgızistan Saymalı Taş.....5

II.I.V Kazakistan Tamgalı Taş.....6

BÖLÜM III.

III.I ANADOLU COĞRAFYASINDA YER ALAN KAYA

RESİMLERİ.....7

III.II. Ordu Esatlı Köyü.....7

III.III Erzincan/Kemaliye.....8

III.IV Kütahya Çavdarhisar..... 9

III.V Erzurum Şirvaz Kalesi.....10

III.VI Erzurum Karayazı 12

III.VII Kars Kağızman.....13

III.VIII Kars Çamuşlu Köyü Kurbanğa Mağarası.....15

III.IX Kars Kağızman Şaban Köyü Geyikli Tepe.....17

III.X İzmir Ödemiş.....18

III. XI Hakkari Yüksek Ova Gevaruk Yaylası.....19

SONUÇ.....21

KAYNAKÇA.....22

Resim No	Resim Adı	Sayfa
2.1	Rusya Lena Kaya Resimleri	2
2.2	Azerbeycan Bakü	4
2.3	Moğolistan Gobi Çölü	5
2.4	Kırgızistan Saymalı Taş	6
2.5	Kazakistan Tamgalı Taş	7
2.6	Ordu Esatlı Köyü	8
2.7	Erzincan/Kemali	9
2.8	Kütahya Çavdarhisar	10
2.9	Erzurum Şirvaz Kalesi	11
2.10	Erzurum Karayazı	12
2.11	Kars Kağızman	13
2.12	Kars Çamuşlu Köyü Büyük Pano	14
2.13	Kars Çamuşlu Köyü Küçük Pano	15
2.14	Kars Çamuşlu Köyü Kurbağa Mağarası	17
2.15	Kars Kağızman Şaban Köyü Geyikli Tepe	18
2.16	İzmir Ödemiş	19
2.17	Hakkari Yüksek Ova Gevaruk Yaylası	20

Şekil No	Şekil	Sayfa
2.1	Araştırma Sahasının Lokasyon Haritası.	11
2.2	Erzurum Şenkaya İlçe Haritası	13

GİRİŞ

Asya'dan Avrupa'ya birçok kıtada Türk boyları tarafından farklı dönemler içinde yapılmış kaya üstü resimlerine rastlanmaktadır. Bu resimler Türk kültür ve uygarlığının yaşam biçimleri, estetik anlayışları, inanç sistemleri ile ilgili önemli bilgileri günümüze taşımaktadır. Sürekli hareket halinde olan Türk boyları Kaya üzerine yaptıkları resimler ile buldukları bölgelerin coğrafi özellikleri hakkında bilgi vermenin yanı sıra, o dönemde var olan canlı türleri ve söz konusu canlılara bakış açıları ile ilgili bilgileri de aktarmaktadır.

Türk kültür ve medeniyetinin değerleri içerisinde bulunan kurganlar, anıt mezarlar, heykeller, balballar, yazıtlar, damgalı ve dikili taşlar kadar önemli olan kaya üstü resimleri, o dönemde yaşayan insanların hüznü, ritm, coşku, heyecan ve hareketlilik gibi benzer duyguları yansıtan ortak bir kültürün ürünleri olarak geçmişte ve günümüzde araştırma konusu olmuştur.

Bu araştırma ve inceleme kapsamında Orta Asya'da ve Anadolu'da yer alan Türk kültürüne ait Kaya üstü resimleri konu edinilmiştir. Kaya üstü resimlerinin kullanıldığı alanlar, kullanım amaçları, yüklenilen anlamlar incelenmiş ve edinilen bilgiler doğrultusunda yorumlanmaya çalışılmıştır. Araştırmada yer alan kaynaklar İnternet üzerinden olup, e-kitap, makale, dergi ve Üniversitelerin kütüphanelerinden yararlanılmıştır.

BÖLÜM I.

TÜRK KAYA RESİMLERİ GENEL ÖZELLİKLERİ

“Oyma”, “dövme”, “kazıma” ve “boyama” teknikleriyle taşlara, kayalara ve mağaralara yapılan çizimler, kaya üstü resimler (petroglifler) olarak adlandırılır. Bu resimler, uzmanlar tarafından geçmişten bu güne yaşadıkları dönemle ilgili bilgi veren “ifade vasıtası”, “iletişim aracı” olarak nitelendirilirler. Buldukları yörelerin tarihsel geçmişine ışık tutmaları açısından kaya üstü resimleri tarihte önemli bir yer tutmaktadır. Eski Türk devletlerinin sahip oldukları topraklar genişledikçe ve diğer milletlerle sosyo-kültürel ilişkileri arttıkça, coğrafi konum olarak kaya üstü resimlerinin kullanım alanları genişlemiştir. Dağlar ve tepelerle sınırlı kalmayan kaya üstü resimleri Orta Asya’da başlayıp Avrupa’nın içlerine kadar uzanır. Azerbaycan, Türkiye (özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde), Afganistan, İran, Irak, Suriye, Ukrayna, Bulgaristan, Yunanistan, Macaristan, Fransa ve daha birçok ülkede bulunan kaya üstü resimleri bunu açıkça göstermektedir. İpek Yolu’nun ve göçlerin de etkisi ile kilometrelerce uzak mesafedeki bölgelere taşınan ve farklı Türk boylarına ait olan kaya üstü resimlerinin yapım teknikleri, üslup özellikleri ve ifade ettikleri anlamlar, bu eserlerin aynı duygu ve düşüncenin ürünü olduklarını açıkça ortaya koymaktadır. Kaya üstü resimleri Türk boylarının kültür ve medeniyetleri hakkında bilgi verdiği gibi buldukları bölgelerin tarihî-coğrafi özellikleri, yaşayan canlılar ve doğal hayat hakkında da önemli bilgilere ulaşılmasını sağlamaktadır. Türkler’ in dünya görüşleri, sanat estetik anlayışları, günlük yaşantıları, doğa ile kendi arasında yaptığı yaşam savaşı ve inanç sistemi ile ilgili önemli bilgileri, binlerce yıl sonrasına taşıyan kaya üstü resimleri, Prehistorik (M.Ö. yirmi beş bin) çağlara kadar uzanır. Bu önemli dönemi aydınlatmak için gerçek bir ışık olan Kaya üstü resimleri insanla dış dünya arasında bir ilişki kurulması ve gizemlerin aydınlatılmasında araştırmacılara yardımcı olmaktadır (Keleşoğlu 2008:177; Demir 2009: 6).

BÖLÜM II.

ORTA-ASYA TÜRK COĞRAFYASINDA YER ALAN KAYA RESİMLERİ

II.I.I Rusya Baykal Gölü Lena

Baykal Gölü yakınlarındaki İrkutsk kentine yaklaşık 400 kilometre uzaklıktaki Lena Kaya resimlerinin, İ.Ö. 14.-12. bin yıllarına ait olduğu Rus bilim adamlarınca tespit edilmiştir. (Resim 1) Yaklaşık 1200 metrelik kaya duvar üzerinde bulunan Lena kaya resimleri aynı zamanda bir mezar alanıdır. Tarih boyunca Türk kültürünün dışında diğer herhangi bir kültürün yaşamadığı bu yöre, diğer kültürlerin etkisinden de uzaktır.(Demir 2009 : 8; Somuncuoğlu 2010: 12)¹

Resim 1 Rusya Lena Kaya Resimleri

Fotoğraf: Servet Somuncuoğlu 2010 : 43

---

¹ Kaynağını Sibirya'dan veya Orta Asya'nın belirli bölgelerinden alarak dünya üzerine yayılan insanlar, kültür unsurlarını da beraber götürmüşlerdir. Sibirya'da Kaya Üzerine yaptıkları resimleri koruyarak, gittikleri yerlerde de çizmişlerdir. Bkz. Necati Demir, "Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar", *Zeitschrift für die Welt Der Türken / Journal of World of Turks*, Vol. I, No 1, Münih-Almanya, s.(5-19)

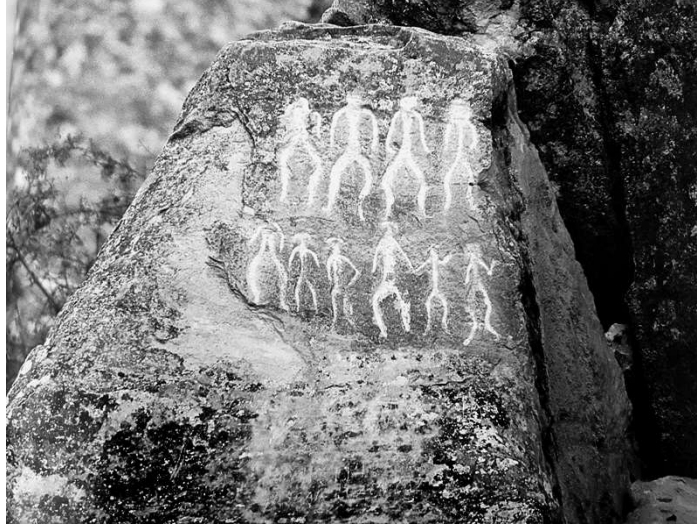
II.I.II. Azerbaycan/Bakü Gabustan

Gabustan kaya resimleri, Azerbaycan' ın başkenti Bakü'ye 50 kilometre uzaklıkta 'Gabustan Kayalıkları' olarak bilinen alanlarda yer alıyor.

Bu resimler, Azerbaycan topraklarında en eski toplulukların kültürel ve tarihsel gelişiminin karmaşık süreçleri hakkında bilgiler barındırarak, aynı zamanda Azerbaycan'ın kültürel mirasının parlak bir parçasını oluşturmaktadır. Gabustan' da yeni araştırmalar sırasında, yontulmuş ve çizilmiş kaya resimlerinin yanı sıra ilk kez kaya süslemeleri – boyalı tasvirler ortaya çıkarıldı.² Arkeolojik kazı sonuçlarına bakıldığında, tasvirlerin daha erken katmanının, Üst Paleolitik Çağ'a ait olduğu ve insan tasvirlerinin çoğunun da bu katmanda olduğu anlaşılır. Gabustan Kaya Resimleri alanının "Büyüктаş" bölümü, Gabustanın en eski Resimleri olarak yorumlanır. Kayalardaki resimler oldukça büyük çizilmiştir. Özellikle Kadın figürlerinin büyüklüğü dikkat çekici ve düşündürücüdür. Ana erkil ve çoğalmanın kutsal olduğu dönemin izlerini taşımaktadır. Açıkta bulunan, "Halay" yada "Horon" olarak isimlendirilen figürlerde, stilize izler görülmektedir. (Resim-2) "Büyüктаş" kaya resimlerine göre daha görkemli yapılmış olan "Küçüктаş" kaya resimlerinde kutsal sayılan dağkeçisi ve geyik motifleri görülmektedir. (İsmailzade 2014: 6-11 ; Somuncuoğlu 2010: 77)

---

² Antik tasvirlerle, daha çok, dağ yamaçlarına serpilmiş devasa kireçtaşı kaya ve kaya parçaları üzerinde rastlanmaktadır. Gabustan tasvirleri, konturlu, silüetli ve çizgisel şematiktir. Onlar çeşitli tekniklerle yapılmıştır. Tasvirlerin büyük bir bölümü taş aletle, çok az kısmı ise metal aletlerle oyulmuştur. Sürtme taş yöntemiyle yapılmış tasvirler de mevcuttur. Bkz. Kudret İsmailzade "Gabustan Açık Hava Müzesi" *İrs-Miras Dergisi*, s.:3 (6-11) 2014 s.(6-11)

Resim-2 Azerbaycan/Bakü Gabustan Kaya Resimleri

Fotoğraf: Servet Somuncuoğlu 2010: 77

II.I.III. Moğolistan Gobi Çölü

Moğolistan güneyinde Çin'e bağlı Sin-Kiang ve Kansu eyaletlerinin yakınlarındaki bölgeleri de kapsayan Gobi Çölünün etrafını kayalık sıradağlar çevirmiştir. İnanç alanı olarak kullanılan kayalıklarda veya mezarlarda bulunan resimlere oranla, Gobi Çölü'ndeki kayalıkların üzerine yapılan resimlerinin biraz daha farklı olduğu, hayatı anlatan resimlerin ön plana çıktığı görülmektedir³. Dinî ve ritüel içerikli petrogliflerin yanında, günlük hayatı, av ve savaş sahnelerini, sıradan olayları konu alan petroglifler de oldukça fazladır (Resim 3, 4). Söz konusu petrogliflerin her iki türü de birçok yönüyle Türk resim ve minyatür sanatına da esas teşkil etmiştir.⁴ Bu kaya resimlerinin çevresinde dua ve dilek içeren yazıtlar bulunmaktadır. Bu yazıtların hepsi Orhun Anıtlarında kullanılan “Tarihi Türk

---

³ Genellikle hayatı anlatan resimler olarak, taylarını emziren atlar, ok atan avcılar, köpeğini eğiten insan, cinsellik ifade eden imgeler gibi hayatı anlatan karelere yer verilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz Servet Somuncuoğlu, *Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler From Siberia To Anatolia The Turks On The Rock*. Atokyay Yayın Tasarım ve Medya Hizmetleri, 2010, İstanbul: s.77

⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Cengiz Alyılmaz (2002), “Gobi Çölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler”, *Yeni Türkiye*, s. 46, Ankara, s. (613-615).

Alfabesi” ile yazılmıştır. Son dönem yazıtları arasında Çince ve Moğolca yazıtlar da vardır (Alyılmaz 2002: 613-615, Somuncuoğlu 2010 İstanbul : 77).

Resim 3-4 Moğolistan Gobi Çölü Kaya Resimleri

Fotoğraf: Cengiz Alyılmaz 2002 : 613-615

II.IV. Kırgızistan Saymalı Taş

Saymalı Tas, Tanrı Dağları'nın Fergana adlı tarım alanına açıldığı bölgede, Kögart Dağ Geçidi'nin ve nehrinin yakında, deniz seviyesinden 3000-3500 m. yükseklikte yer almaktadır.⁵ Araştırmaya 1900'lü yılların başında keşfedilen Saymalı Taş'ta yaklaşık on bin granit taş üzerine yüz bin civarında kaya resimleri yapılmıştır (Somuncuoğlu 2010:351)⁶. Petrogliflerin yapılış tarihlerini geniş bir periyoda yayıldığını belirten sanat tarihçileri, genel olarak Bronz Dönemini başlangıç olarak

---

⁵Bkz. Anıl Yılmaz - Ali Daşman “ Saymalı Taş'ın Bronz Dönem Petroglifleri” *Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: (5) 2010, s: (143-159)

⁶ Bkz. Kaya resimleri araştırmacılar tarafından farklı gruplarda toplanarak isimlendirilmiş ve çözümlenmeler yapılmaya çalışılmıştır. Bu araştırmalarda kullanılan gruplandırmalar ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için bkz. Servet Somuncuoğlu, Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler From Siberia To Anatolia The Turks On The Rock. Atokyay Yayın Tasarım ve Medya Hizmetleri, 2010, İstanbul: s.77

belirtirler.⁷ Ayrıca rakımı oldukça yüksek bir bölgede Tengri Dağları'na bağlı olan Fergana dağ zirvelerinden birinde olan Saymalı Taş'ın günlük yaşam ve hayvancılık için uygun olmadığını düşünen bilim adamları, göçebe toplumların binlerce yıl boyunca buraya belirli bir amaç için geldiklerini ve petroglif yapmak için özel olarak zaman harcadıklarını düşünmektedirler. (Resim-5)

Figürlerin tamamı nevrüz kutlaması, bir av sahnesi veya samanların gökyüzünü oluşturan katmanlar arası yaptıkları yolculuklar gibi bir ritüelin parçası durumundadır. Belirgin bir sekle sahip olduğu görülen hayvan figürleri arasında bu coğrafyada görülmeyen hayvanlarda bulunmaktadır (Anıl Yılmaz - Ali Daşman 2010 : 143-159).

Resim-5 Kırgızistan Saymalı Taş Kaya Resimleri

Fotoğraf: Servet Somuncuoğlu, 2010, İstanbul:360

II. I.V. Kazakistan Tamgalı Say

Almatı'ya 170 km. uzaklıktaki Yedi su bölgesinde "Damgalı Vadi" anlamına gelen Tamgalı Say'da sayıları binleri bulan kaya resimlerinin büyük çoğunluğu birçok resmin bulunduğu büyük panolardan oluşur. 1950'li yıllardan beri

---

⁷ Bkz. Anıl Yılmaz "Saymalı Taş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine" *Tarih İncelemeleri Dergisi*,S.; XXVIII /1, 2013s.; 223- 248

araştırmalara konu olmuş kaya resimlerinin yapımında dövme ve kazıma teknikleri kullanılmıştır. (Resim-6). Burada bulunan resimlerin en eskileri bronz dönemine sonraki resimlerin demir dönemine ait etnografik resimler olduğu görölmekle beraber bölgenin inanç, ibadet merkezli bir kaya resmi alanı olduğu yönünde tespitler yapılmıştır.⁸

Resim-6 Kazakistan Tamgalı Say

Fotoğraf: Servet Somuncuoğlu 2010 : 318

III.I ANADOLU COĞRAFYASINDA YER ALAN KAYA RESİMLERİ

III.II Ordu Esatlı Köyü

Ordu ili Mesudiye, ilçesine bağlı Esatlı köyünün güneyinde kaya üstü resimleri ve yazıtları bulunmaktadır. Kaya üzerindeki ongunlar bu resim ve kitabelerin Gök Tanrı inancına bağlı Peçenek Türklerinden kalmış olduğunu göstermektedir.⁹ Gök Tanrı inancına bağlı Türkler “ay’ı”, yerin sahibi ve koruyucusu kabul etmeleri ile yüksek dağlardaki tepelerine obo (oba) kuruyorlar ve

---

⁸ Bkz. Servet Somuncuoğlu, *Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler From Siberia To Anatolia The Turks On The Rock*. Atokyay Yayın Tasarım ve Medya Hizmetleri, 2010, İstanbul: s.(313)

Bkz. ⁹ Necati Demir, “Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar”,

Zeitschrift für die Welt Der Türken / Journal of World of Turks, Vol. I, No 1, 2009 Münih-Almanya, s (5-19).

topluluklar halinde dağın eteklerinde kutlamalar yapıyorlardı. Ayrıca günahkâr kişiler, işledikleri günahın büyüklüğüne göre dağın tepesine taş çıkartıyor ve günahlarından arınmak, işlerinin iyi gitmesi sağlıklarının düzelmesi için kurban getiriyorlar, aya burada dua edip ve kurban sunuyorlardı ¹⁰ . Kurban sunulan hayvanların resimlerini de kayalara çiziyorlardı. Arazinin yüksekliği dikkate alındığında Esatlı köyünün güneyinde bulunan kaya üstü resimleri ve yazıtlarının, bu kültür bilgisi doğrultusunda yapıldığı düşünülmektedir. Ayrıca bu yüksek kayaların kuzeye bakan bölümünde kaya üstü resim ve onlarca kitabe bulunmaktadır. Gelişmiş çizgiler ve stilize çizgileri bünyesinde barındıran Esatlı Köyü Kaya resimleri farklı dönem ve kültürlerden de izler barındırmaktadır.(Resim-7) Latin ve Grek Yazısının yanında “Runk Türk Alfabeti” ya da Orhun Alfabeti” olarak isimlendirilen ve “Orhun Anıtlarında kullanılan “Tarihi Türk alfabeti” ile yazılmış kitabelere rastlanmaktadır. ¹¹

¹⁰Bkz. Murat Adji, Kıpçaklar “Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi”, Ankara 2002 (6-11)

¹¹Bkz. Servet Somoncuoğlu Sibiryâ’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler From Siberia To Anatolia The Turks On The Rock. Atokyay Yayın Tasarım ve Medya Hizmetleri, 2010, İstanbul: s.(484); Necati Demir, “Esatlı Köyü (Ordu-Mesudiye)Kaya Üstü Resimleri ve Yazıtları ile Bunların Tarihi Alt Yapısı *Zeitschrift für die Welt Der Türken / Journal of World of Turks*, Vol. I, No 2, Münih-2009, Almanya, s.(5)

Resim-7 Ordu Esath Kaya Üstü Resimleri
Fotoğraf: Servet Somuncuoğlu, 2010 : 489

III.III Erzincan Kemaliye

Gerek İpek yolu üzerinde yer alması, gerekse coğrafi konumu nedeniyle tarih boyunca birçok kültürün egemenliği altında kalan Kemaliye'nin ilk yerleşimcilerinden biri de Kafkasya üzerinden Anadolu'ya inen Türkler olmuştur.¹² Erzincan - Kemaliye (EğİN) Dilli vadisi mevkiindeki kaya üzerindeki resimler az olmasına rağmen “kartal okçuları” olarak isimlendirilen süvari ve güneş kültü dikkat çekici figürlerdir. Bütün kaya resmi alanlarının ortak kültü olan dağ keçisi Kemaliye’de karşımıza çıkar. Kaya üzerindeki yazılar henüz çözümlenememiş olsa da tasvirler Orta- Asya’da bulunan kaya resimlerine benzerlikleri ile dikkat çekmektedir (Resim-8.) (Mert 2007: 236-237; Somuncuoğlu 2010: 479)

Resim-8 Erzincan Kemaliye

Fotoğraf: Mert 2007: 236

¹²Bkz. Osman Mert , “Kemaliye’de Eski Türk İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* S.: 34 2007 Erzurum s (233-254)

III. IV Kütahya Çavdarhisar Aizonai Tapınağı

Kütahya Çavdarhisar Aizonai Tapınağı'nın doğu yüzüne bakan tarafında yer alan bu resimlerinin Anadolu'ya gelen Türklerce yapıldığı düşünülmektedir. Türuk Bil Hükümdar ailesinin damgası olan “kurt başı” ve “ok-yay” damgası bu resmin bin yılın başlarında yapıldığını doğrulamaktadır. (Resim-9) Ayrıca Lena kaya resimlerinde birebir resmedilen “suvari”nin küçülerek çizilmiş hali olduğu düşünülmektedir. (Somuncuoğlu 2010: 520) ¹³

Resim-9 Kütahya Çavdarhisar Aizonai Tapınağı

Fotoğraf: Servet Somuncuoğlu, 2010: 523

III. V Erzurum Şirvaz Kalesi

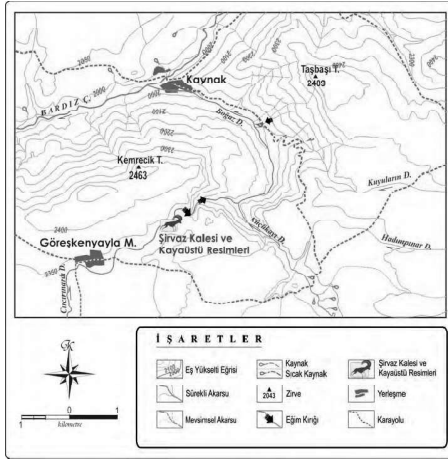
Şirvaz Kalesi ve kayaüstü resimleri, Erzurum'un Şenkaya İlçesi'ne bağlı Kaynak Köyü sınırları içinde yer almaktadır.(Harita). Kayaüstü resimlerin

---

¹³Bkz. Servet Somuncuoğlu Sibiry'a'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler From Siberia To Anatolia The Turks On The Rock. Atokay Yayın Tasarım ve Medya Hizmetleri, 2010, İstanbul: s.(520).

andezit¹⁴ bloklarının nispeten pürüzsüz yüzeylerine çizildiği dikkati çeker. Şirvaz kaya üstü resimleri, Cırcırmardı Deresi vadisinde gözetleme kulesinin oturduğu kayalığın güney yamacında yer alan üç panoda kazıma çizim tekniğiyle oluşturulmuştur. ¹⁵İkisi kale yerleşimde bulunan akarsuyun kuzey kenarında, I nolu üst panoda güneye dönük olarak üst üste sıralar halinde iki at figürü çizilmiştir. (Resim10).

Anadolu'nun pek çok yerinde bulunan yön damgaları ve güneş kursları ile beraber yabani ve evcil hayvanların betimlendiği Petroglifler de görülmektedir.¹⁶

Şekil 1 Araştırma sahasının lokasyon haritası.

Resim-10 Şirvaz Kalesi I Nolu Üst Pano

Fotoğraf: SEVİNDİ Cemal,TAVUKÇU Ali Yalçın 2013:163

¹⁴ Eğim atımlı normal bir fayın taban bloğunda ortaya çıkan bu özellikteki yüzeyler düşük dereceli başkalaşım ile oluşmuş milonitik fay aynası düzlemleridir. Ayrıntılı bilgi için bkz : SEVİNDİ Cemal,TAVUKÇU Ali Yalçın “Şirvaz Kalesi Kaya Üstü Resimleri” Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları,*Güzel Sanatlar Enstitü Dergisi* S.:31 (2013) Erzurum, s:(163)

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz : Servet Somuncuoğlu , “Damgaların Göçü-Kurgan Ankara Gündül Kaya Resimleri” - The Migration of Tamga / Ankara Gündül Rock Engravings. İlke Basın Yayın, 2012, İstanbul.(67-88)

¹⁶ Bu panoların Doğu Anadolu'daki en önemli örnekleri Geyikli Tepe, Dereiçi, Camuşlu, Yağlıca Kalesi, Çiçekli Kaya, Tunçkaya,Karaboncuk (Ceylan, 2008: 225-307) ve en önemlisi Cunni Mağarası'nda (Koşay, 1974) bulunmaktadır. Bkz. SEVİNDİ Cemal,TAVUKÇU Ali Yalçın “Şirvaz Kalesi Kaya Üstü Resimleri” Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları,*Güzel Sanatlar Enstitü Dergisi* S.:31 (2013) Erzurum, s:(163)

III. VI Erzurum Karayazı Cunni Mağarası

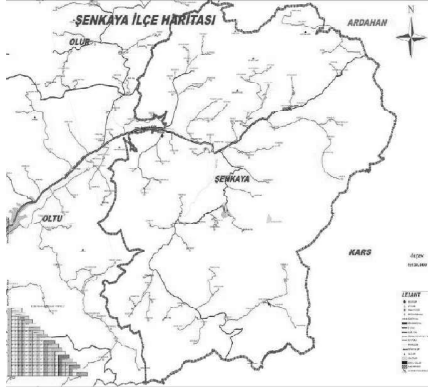
Erzurum ili Karayazı ilçesi Salyamaç köyünün kuzeydoğusunda bulunan Cunni Mağarası, Anadolu'daki Erken Dönem Türk izleri bakımından büyük bir önem taşımaktadır. Araştırmacılar tarafından mağarada yapılan incelemeler sonucunda burada bulunan kaya resimlerinin Türk Kültürü bakımından çok önemli bir yere sahip olduğu konusunda ortak bir görüş oluşmuştur.(Resim 11,12) Kaşgarlı Mahmut'un Divan'ü Lügat'it Türk'te 22 olarak belirttiği, Reşidüddin'de 24 olarak belirtilen oğuz damgalarının hemen hemen hepsinin bu mağarada olduğu belirlenmiştir¹⁷. Ayrıca runik harfler, süvari tasvirleri, dağ keçisi motifleri 50 adet damga, işaretler, tasvirler ve Oğuz boylarına ait 12 boyun 29 çeşit damgası ve çeşitli figürler tespit edilmiştir.¹⁸ Anadolu'nun değişik yerlerinde sıklıkla görülen at ve süvari konulu kaya resimlerine, Cunni Mağarası'nda da rastlanmaktadır.¹⁹

---

¹⁷ Servet Somoncuoğlu Sibiry'a'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler From Siberia To Anatolia The Turks On The Rock. Atokyay Yayın Tasarım ve Medya Hizmetleri, 2010, İstanbul: s.(470)

¹⁸ Burada resmedilen Oğuz boyları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: ÖZGÜL, Oktay "Erzurum Bölgesindeki Kaya Panoları" *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S: 10, (2015) Edirne s. 169-198

¹⁹ Bu Damga ve simgelerin bir diğer örneği de 1900 yılında Cumont tarafından Sivas'ın Suşehri ilçesinin 10 km güneyindeki Aksu kaynağın da keşfedilmiştir. Araştırmacılar tarafından bu damga ve işaretlerin farklı amaçlarla kullanıldığı düşünülmektedir. Zaman zaman otlakların belirlenmesi için bir sınır işareti olarak kullanıldığı düşünülen simge ve damgaların ayrıca yağ törenine katılan kişinin ya da Türk boyunun, törene katıldığını kanıtlamak için yaptırmış olduğu bir çeşit belge olacağı gibi herhangi bir yol kavşağı veya göç güzergâhını belirlemek için kullanılmış olabileceği de düşünülmektedir. Bkz. Özgül, age s: 169-198

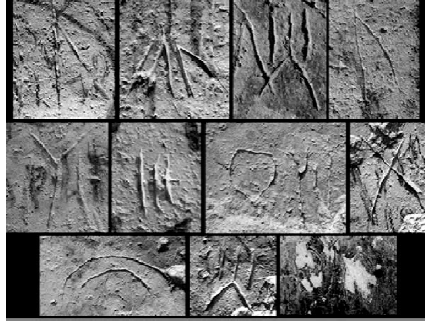
Şekil 2 Erzurum Şenkaya İlçe Haritası

Fotoğraf: Özgül, 2015 s. 169-198

Resim-11 Karayazı Cunnı Mağarası

Fotoğraf: Somuncuoğlu 2010:470

Resim-12 Karayazı Cunnı Mağarasındaki Petroglif ve Damgalar f

Fotoğraflar ve Şekil : Oktay Özgül 2015 : 169-198

III. VII Kars Kağızman Yazılıkaya

Kars ili, Kağızman ilçesi Camuslu Köyü'nün yakınlarındaki Yazılıkaya, Kağızman'ın 25 km. kuzeybatısında yer almaktadır. 2200 rakımındaki Yazılıkaya'da iki pano bulunmaktadır.²⁰ Büyük Panonun üzerinde yaklaşık yüze yakın hayvan ve

²⁰ Bu panolardaki resimler ile Orta-Asya'nın derinlerindeki Anadolu'ya binlerce kilometrelerce uzaklıktaki Moğalistan'daki Mandıl Hayhın'da Kırgızistan'daki Saymalı Taş'ta Kazakistan'daki kaya resimleri arasındaki benzerlik şaşırtıcı boyuttadır. Tarih öncesi çağlara ait kaya resimlerinin, tarihin bilinen dönemlerindeki, Türk göçlerinin yolları üzerinde olması bir çok soruyu beraberinde getirmektedir. Bkz. Servet Somuncuoğlu Sibiry'a'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler From Siberia To Anatolia The Turks On The Rock. Atokyay Yayın Tasarım ve Medya Hizmetleri, 2010, İstanbul:458-470

insan figürleri yer almaktadır.²¹ Büyük Pano olarak adlandırılan kayalığın güneydoğu yüzeyine 54'ü erkek geyik, 11'i dişiye 12'si de yavru olmak üzere toplam 77 geyik resmi, 13 adet dağ keçisi, çok sayıda insan, boğa ve yabani sığır figürü çizilmiştir.²²

Anadolu ve dünyada benzerine rastlanılmadığını söyleyen araştırmacılar panonun, tarihöncesi çağların en büyük sanat tablosunu olduğunu düşünmektedirler.(Resim13)

Resim-13 Camuslu Köyü- Yazılıkaya Büyük Pano

Fotoğraf: <https://www.kagizmanpostasi.com/camuslu-yazilikaya-kayaustu-resimleri-prof-dr-oktay-belli/>

Büyük Pano resim yapacak boş yer kalmadığı için, 16 m. doğuda bulunan ve küçük Pano olarak adlandırılan kayayı kullanarak resimler yapıldığı düşünülmektedir.(Resim 14) Kayanın batı yüzüne 7'si erkek, 3'ü dişi olmak üzere 10 geyik, 3 insan ve bir yabani eşek figür resmi çizilmiştir. (Belli 2011: 78-103: Budak 2014:68-71)²³

²¹ Hayvan resimleri ortalama olarak 10-13x7-8 cm boyutlarındadır. Bkz. Muhsin Ertürk Budak “ Doğu Anadolu'nun Kayaüstü Resimleri (Kars-Kağızman) “ Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* , 2014 Ö.S.: II Erzurum, :s. 68-71,

²² Kazıma ve vurgu tekniği ile çizilen insan ve hayvan figürleri bezeme amacından çok, av büyüti inancı ile karışık olarak yapılmışlardır; figürlerin bazıları sağ tarafa, bazıları sol tarafa doğru yürür durumda gösterilmiş, bazıları da boş yer bulunmaması yüzünden üst üste gelecek şekilde betimlenmiştir. Geyiklerin bir kısmının gövdesi dolgun, bir kısmının da stilize edildiği görülmektedir.

²³ Özellikle dolgun gövdeli ve yanlara açılan yarım ay biçimli çatallı boynuzları ile betimlenen geyikler, oldukça etkileyicidir. Avcı ressamlar tarafından büyük bir özenle çizilen geyik, boğa, yabani sığır, dağ koyunu ve dağ keçileri, tarih öncesi çağda besin değeri çok büyük kara av hayvanlarını

Hayvan figürlerinin yapılış tekniği ve türleri, Büyük Pano'daki hayvan türlerinin benzerini oluşturmaktadır. Büyük ve Küçük Pano'daki resimlerin büyük bir kısmında geyik figürleri çizilmiştir.²⁴

Resim-14 Camuslu Köyü- Yazılıkaya Küçük Pano

Fotoğraf: <https://www.kagizmanpostasi.com/camuslu-yazilikaya-kayaustu-resimleri-prof-dr-oktay-belli/>

III. VIII Kars Kağızman Kurbağa Mağarası

Kars ilinin Kağızman ilçesi'nin Camuslu Köyü'nün güneybatısında, bulunan Kurbağa Mağarası, Yazılıkaya resimlerinin olduğu panonun 6 km güneyindedir. Yazılıkaya'daki resimlerden farklı bir teknikle çizilmiştir.(Resim15) Özellikle dış yüzünde ve tavanındaki resimlerde, birkaç tanesi dövülerek şekillendirilmiş ağ ve ağaç kazıklı tuzakların yanı sıra kaytan kement şekilleri, oklanmış basit keçi

---

oluşturmaktadır. Obsidyen kalemler ile çalışan avcılar, hay-vanların resimlerini kaya yüzeyine çizerek, avlarının büyüsel inançla başarılı geçeceğine inanmaktaydılar. Bkz.Oktay Belli "Kars Bölgesinde Bulunan Tarih Öncesi Çağ'a Ait Kaya Üstü Resimleri ve Urartular" Uluslararası Kaşgar'dan Endülüs'e Türk İslam Şehirleri Sempozyumu, *Gazi Kars Şehrengizi İpek Yolu Medeniyetleri Bildiriler Kitabı*, 2011 Kars , s:79

²⁴ Vurgu tekniği ile oldukça gerçekçi bir yöntem ile yapılan geyik figürleri, ortalama 8 x 13 cm. büyüklüğündedir. Bkz. Belli, age s:103

resimleri tespit edilmiştir.(Budak 2014:68-71) Dağ keçileri ile aynı panoda güneş kültü varlığı da hemen dikkat çekmektedir. Mağaranın giriş kısmında bulunan birçok resimde ise aynı temayı anlatan resimlerin farklı çizimleri bulunmaktadır. Stilize çizgiler barındıran resimler, Orta-Asya coğrafyasında var olan kaya resimlerine göre daha geç bir dönemi işaret etmektedir. Mağaranın iç kısmında yer alan geometrik düzenli simetrik çizimler soyut arayışların işaretçisi olarak kabul edilmektedir. Dağ keçileri birebir çizimlerden tamamen uzaklaşmış, geometrik çizimlere dönüşmüştür. Bu aşama ise artık, "düşüncenin ifade edilmesi" olarak kabul edilmektedir. Mağaradaki resimlerin, aynı konu üzerinde farklı çizimleri barındırması mağaranın tek dönemlik olmadığını ve bin yıl boyunca kullanılmış olduğunu göstermektedir.(Somuncuoğlu 2010: 458-470)²⁵ Benzer buluntuların Van ve Hakkâri'de de olması Yontma Tunç Çağı geleneğinin daha sonra devam ettiğini göstermektedir. Kurbağa Mağarasında bulunan resimlerde günlük hayattan sahneler konu edinilmiştir. (Budak 2014:68-71)²⁶

---

¹² Araştırmacılar yapılan çizimlerden yola çıkarak Kurban ağa mağarasının yerleşim yeri olmasından çok bir "inanç ve ibadet alanı" özelliğini taşıdığını düşünmektedirler. Bkz. Servet Somuncuoğlu Sibirya'dan Anadolu'ya Taştaki Türkler From Siberia To Anatolia The Turks On The Rock. Atokay Yayın Tasarım ve Medya Hizmetleri, 2010, İstanbul:458-470

¹³ Avrupa'daki bulunan mağaralarda, da benzer sahneler görülmektedir. Örneğin, Bicorn yakınlarındaki mağarada arıların bal toplamasını konu alan kırmızı ok boyalı bir kompozisyon o çağın insanların gündelik yaşantılarını yansıtmaktadır Kuzey İspanya'da Castillo Kaya sığınağında kazıma yöntemi ile ok ve yayla bir savaş sahnesi canlandırılmıştır.Bkz. Muhsin Ertürk Budak " Doğu Anadolu'nun Kayaüstü Resimleri (Kars-Kağızman) " Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi* , 2014 Ö.S.: II Erzurum, :s. 68-71,

Resim 15 Camuslu Köyü- Kurbağa Mağarası

Fotoğraf: Somuncuoğlu 2010: 458

III. IX Kars Kağızman Saban Köyü- Geyikli Tepe

Tarih bilimciler tarafından Geyikli Tepe olarak adlandırılan kaya panoları Kağızman ilçesinin Saban Köyü'nün 5 km kuzey batısında, 2247 m yükseklikte yer alan kayalıklarda, bulunmaktadır.(Resim-16) Tuzak sahnelerinin sıklıkla çizildiği panolarda dağ geyik, at, köpek, keçisi, ceylan, tilki deve ve kuşların çizilmiştir. Türk Tarih açısından önemli olan runik harflerin yanı sıra Hayat ağacı tasviride görülmektedir. Yapılan değerlendirmeler sonucunda Orta-Asya /Anadolu bağlantılarını ortaya çıkaracak en önemli bulguların burada bulunduğunu söyleyen araştırmacılar, bu panoların Anadolu'ya ilk gelen Türk boylarına ait olduğu da düşünmektedirler (Budak 2014: 68-71; Somuncuoğlu 2010: s.458-470²⁷).

---

²⁷ Kağızman yöresinin ve ünlü Aras ırmağının yakın çevresindeki dağlık bölgede “Karaboncuk-Aşağı Kom”, “Karaboncuk-Alacaatlı”, “Çallı Mal Yatağı”, “Ağyar”, “Dağcayır”, “Çiçekli”, “Bahçecik”, “Kurbağa Mağarası”, “Ağıl”, “Babalanın Komu” ve “Camuslu Yazılıkaya” gibi mevkilerde şimdilik toplam 298 adet kaya üstü resmin varlığı saptanmıştır Bkz. BELLİ, Oktay “Kars Bölgesinde Bulunan Tarih Öncesi Çağ'a Ait Kaya Üstü Resimleri ve Urartular” , Uluslararası Kaşgar'dan Endülüs'e Türk İslam Şehirleri Sempozyumu, *Gazi Kars Şehrengizi İpek Yolu Medeniyetleri Bildiriler Kitabı*, 2011 Kars , s:82

Resim 16 Kars Kağızman Saban Köyü- Geyikli Tepe

Fotoğraf:<https://onturk.org/2011/03/02/sibiryadan-hakkariye-tastaki-turkler/>

III. X İzmir Ödemiş

İzmir Ödemiş Konaklı Beldesinde Soğukluk mevkiinde bulunan kaya resimleri hakkında kesin bir tarih tespiti yapılamamaktadır. Kayaların yaşını saptamaya yarayan karbon testi tahrip olmuş kayalar üzerine uygulanamadığından, petrogliflere ait kesin bir tarih tespitinde de bulunulamamıştır. Ancak bütün resmi alanlarındaki kodlar, tarz ve üslup aynı, figürler ise benzerdir Alanda ulaşabileceğimiz bir kaç resimden birisi olan ve ‘Allaha dua eden insan ‘ olarak anılan figürdür. Bu resmin benzerlerine Saymalı taşta sıkça rastlamak mümkündür.(Resim17) (N. Kıyar 2008 : 188 ; Somuncuoğlu 2010540).²⁸

---

²⁸ Veli Aliyev (Somuncuoğlu, 2007) petrogliflerle ilgili olarak şu tespitlerde bulunmuştur: “Petrogliflerin en zengin kaynakları, Eski Türk nesillerine mahsustur. Eski Türk nesilleri Asya ve Avrupa kıtasında çok geniş bir alana, tarihin en eski dönemlerinde yayılmışlardır. Bu kadar geniş yayılmanın da tarih içinde bıraktığı izler var. Son dönemlerde bunlar birer birer belge olarak ortaya çıkıyor, bu belgelerin bir kısmı da petrogliflerdir. Gobustan’da çok eski zamanlara dayanan ve birbirini takip eden petroglifler Taş Çağı’ndan başlar ve tarihöncesi diğer çağlara ait örneklerle devam eder. Bu resimler içinde en çok ilgi çekenlerden bir kısmı boğa resimleridir. Bir kısmı da insanoğlunun ilk evcilleştirdiği hayvanlardan biri olan keçi resimlerine aittir”. (N. Kıyar: 2008,s.,188)

Resim 17 İzmir Ödemiş

Fotoğraf: <https://onturk.org/2011/03/02/sibirvadan-hakkarive-tastaki-turkler/>

III. X Hakkâri Yüksekova

Türkiye'nin en yüksek rakımdaki resimlerine sahip olan Hakkâri Yüksekova Gevaruk Yaylasındaki kaya resimleri coğrafyası, iklim özellikleri, resimlerin tarzı, üslubu ve süreklilikleri ile Saymalı taş kaya resimleri ile büyük benzerlikler taşır. Özellikle “koç başı”, “ok-yay”, “güneş” “güneş adam” damgası çizimleri Orta- Asya çizimleri ile birebir örtüşmektedir. Gevaruk yaylasındaki resimlerin genel özelliklerinden biride çizimlerin doğuya bakar şekilde resmedilmeleridir. Paleolitik çağdan itibaren yapımına başlanmış çok sayıda kaya resimlerinin arasında insanların dinsel, büyüsel faaliyetleri, avcılık teknikleri ve çeşitli hayvan figürleri resmedilmiştir. Bu resimler kayalar üzerine vurma tekniğinde kazınarak, işlenmiştir. Örneğin Kırgısıztan da Saymalı Taştaki resimlerle Gevaruk Yaylasındaki kaya resimleri arasında şaşırtıcı benzerlikler özellikle dağ keçisi ve ok yay damgasının aynı teknikle yapılmış olmasıdır.(Somuncuoğlu 2010 s: 540 ; N.Kıyar 2008,s:188).²⁹

---

²⁹ Veli Aliyev (Somuncuoğlu, 2010)petrogliflerle ilgili olarak şu tespitlerde bulunmuştur: “Petrogliflerin en zengin kaynakları, Eski Türk nesillerine mahsustur. Eski Türk nesilleri Asya ve Avrupa kıtasında çok geniş bir alana, tarihin en eski dönemlerinde yayılmışlardır. Bu kadar geniş yayılmanın da tarih içinde bıraktığı izler var. Son dönemlerde bunlar birer birer belge olarak ortaya

Hakkâri-Yüksekova, Gevaruk Yaylası

Fotoğraf: Somuncuoğlu, 2010 :540

çıkıyor, bu belgelerin bir kısmı da petrogliflerdir. Gobustan'da çok eski zamanlara dayanan ve birbirini takip eden petroglifler Taş Çağı'ndan başlar ve tarihöncesi diğer çağlara ait örneklerle devam eder. Bu resimler içinde en çok ilgi çekenlerden bir kısmı boğa resimleridir. Bir kısmı da insanoğlunun ilk evcilleştirdiği hayvanlardan biri olan keçi resimlerine aittir". (N. Kıyar: 2008 s;188)

SONUÇ

Yazılı dönemden önceki insanların günlük yaşantıları, inanç sistemleri, kültürleri hakkındaki bilgilere arkeolojik bulgular, mağara duvarlarına ve kaya üzerlerine yapılan resimler, sayesinde ulaşılmaktadır. Tarihin erken çağlarından itibaren kaya resimleri ya da petroglifler, kaya yüzeylerine veya mağara duvarlarına dövme kazıma çizme ve boyama tekniği ile yapılmıştır. Yazılı kültürün ilk aşamasını oluşturan bu petrogliflere ve damgalara Türk kültürünün hâkim olduğu bütün coğrafyalarda rastlanmaktadır. Moğolistan'dan başlayıp, Özbekistan, Doğu Avrupa, Kafkaslar, Anadolu, Kazakistan, Kırgızistan İran vb. tarih boyunca Türklerin yayılmış olduğu coğrafyalarda kaya üstü resimlerine sıkça karşılaşılmaktadır. Türk boyları tarafından yapılan bu kaya resimlerinde doğum, üreme, avlanma, inanç, eğlenme, gibi hayatın her alanından sahneler, gittikleri kıtada ve coğrafya da resmedilerek anlatılmaya çalışmışlardır. Özellikle tanrıya giden yollar ile ilgili arayışlar içerisine girildiği görülmektedir. Birbirinden binlerce km uzaklıkta ve farklı coğrafyalarda ortaya çıkan petrogliflerin üslup birliği, yapım tekniği ele alınan konular ve uygulandığı alanlar bakımından büyük bir benzerlik bulunmaktadır. Bu benzerlik bize, kaya resimlerinin aynı kökten geldiğini, farklı coğrafyalara çeşitli göç yollarıyla ulaştıklarını ve aynı kültür dairesinden çıktıklarını göstermektedir.

Kaya resimleri yazılı kaynakların olmadığı devirlere ve Ön Türk Tarihinin anlaşılmasında tarihe ışık tutmaktadır.

KAYNAKÇA

ALYILMAZ Cengiz “Gobi ölünde ve Altay Dağlarında Kaya Üstü Tasvirler”, *Yeni Türkiye*, S: 46 (2002), s.(613-615).

ADJİ Murat, Kıpçaklar “Türklerin ve Büyük Bozkırın Kadim Tarihi”, Çev.:Dr. Zeynep Bağlan ÖZER Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı 2002 , Moskova, 1999, s: (9)

BELLİ, Oktay “Kars Bölgesinde Bulunan Tarih Öncesi Çağ’a Ait Kaya Üstü Resimleri ve Urartular” , Uluslararası Kaşgar’dan Endülüs’e Türk İslam Şehirleri Sempozyumu, 2011 *Gazi Kars Şehrengizi İpek Yolu Medeniyetleri Bildiriler Kitabı*, Kars, s.(79).

BUDAK Muhsin Ertürk “ Doğu Anadolu’nun Kaya üstü Resimleri (Kars-Kağızman)”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Arastırmalar Dergisi*, Ö.S: II (2014) s.(68-71).

CEYLAN Alpaslan “Taştaki Türkleri Okumak” *Düşünce Dünyasında Türkiz Siyaset ve Kültür Dergisi*, S : 34 (2015) s.(9).

DEMİR Necati, “Esatlı Köyü (Ordu-Mesudiye)Kaya Üstü Resimleri ve Yazıtları ile Bunların Tarihi Alt Yapısı” *Zeitschrift für die Welt Der Türken / Journal of World of Turks*, Vol. I, No 2, Münih-2009, Almanya, s. 5

KIYAR Neslihan, “Orta Asya’dan Anadolu’ya Değişen Coğrafyalarda Petroglifler” *Selçuk Üniversitesi Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi Dergisi* S: 26 (2008) s.(177 - 190) .

KELEŞOĞLU Ahmet, *Selçuk Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S: 26 (2008) s.(177 -190)

MERT Osman, “Kemaliye’de Eski Tük İzleri: Dilli Vadisindeki Petroglif ve Damgalar” *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* S: 34 (2007) s. (233-254).

NECATİ Demir, “Türk Tarihinin ve Kültürünün Kaynağı Olarak Kaya Üzeri Resimler (Petroglifler) ve Yazılar”, *Zeitschrift für die Welt Der Türken / Journal of World of Turks*, Vol. I, No 1, Münih-Almanya, s. 5-19.

ÖZGÜL, Oktay “Erzurum Bölgesindeki Kaya Panoları” *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S: 10 (2015) s. (169-198).

SEVİNDİ Cemal, TAVUKÇU Ali Yalçın “Şirvaz Kalesi Kaya Üstü Resimleri” *Güzel Sanatlar Enstitü Dergisi* S: 31 (2013) s: (156-165)

SOMUNCUOĞLU Servet “Tamgaların Göçü-Kurgan Ankara Güdül Kaya Resimleri” - The Migration of Tamga / Ankara Güdül Rock Engravings. İlke Basın Yayın, İstanbul, 2012.

SOMUNCUOĞLU,S. “Sibirya’dan Anadolu’ya Taştaki Türkler” From Siberia To Anatolia The Turks On The Rock. Atokyay Yayın Tasarım ve Medya Hizmetleri, İstanbul,2010

YILMAZ Anıl - DAŞMAN Ali “ Saymalı Taş’ın Bronz Dönem Petroglifleri” *Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S: 5(2010) s: (143-159).

YILMAZ Anıl “Saymalı Taş Petrogliflerindeki Toy (Şenlik) Sahneleri Üzerine” *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S: XXVIII /1, 2013s.(223- 248)

İSMAİLZADE Kudret, “Gabustan Açık Hava Müzesi” *İrs-Miras Dergisi*, s:11
(2014) s.(6-11).

WEB

<https://onturk.org/2011/03/02/sibiryadan-hakkariye-tastaki-turkler/>

<https://www.kagizmanpostasi.com/camuslu-vazilikaya-kavaustu-resimleri-prof-dr-oktay-belli/>